

Динаміка ставлення громадськості до представників династії Романових у Києві у березні 1917 року

Авторка ставить за мету дослідити зміни, які відбулися у ставленні до династії Романових у Києві після Лютневої революції, та прояви цих змін. Основний акцент зроблено на практиках відмежування від представників колишнього правлячого дому, які мешкали у березні 1917 року в місті: овдовілої імператриці Марії Фьодоровни, великої княгині Ольги Александровни та великого князя Александра Михайловича. Автор доходить висновку про те що, динаміка ставлення до Романових та практика його вияву зазнали розвитку після утвердження нової революційної влади. Ці зміни змусили Марію Фьодоровну виїхати з Києва. При цьому київська влада у своїй політиці щодо Романових керувалася рішеннями Тимчасового уряду.

Ключові слова: революція, Лютнева революція, Романови, Київ, ставлення, 1917, Марія Фьодоровна, династія, монархія.

Olha Skorokhod

The Dynamics of the Attitude to the Members of the House of Romanov in Kyev in March 1917

The paper aims to explore both the change of the attitude towards the House of Romanov in Kyiv after the February Revolution and displays of this change. The main emphasis is on distinguishing practices in the relation to the members of the former ruling dynasty who lived in March 1917 in the city: the Widowed Empress Maria Feodorovna, Grand Duchess Olga Alexandrovna and Grand Duke Alexander Mikhailovich.

The policy of the government of Kyiv towards Romanovs was guided by the Provisional Government. The overall atmosphere for the staying of the Romanov in Kyiv can be assessed as favorable. There was the distinguish of the expression of Kyivans' attitude to Romanovs: as to the persons of the former monarchy and as to the citizens, to which people can feel personal affection. It is concluded that development of the attitude to Romanovs and the practical realization of this development have experienced after the adoption of the new revolutionary government. The distinguishing from the Dynasty was based on rumors and general taboo. This process has acquired the following forms: the elimination of the images of Romanovs, the discuss of their life in the public sphere, and the emergence of the obscene information. These changes have forced Maria Feodorovna to leave Kyiv.

Key words: revolution, The February revolution, House of Romanov, Kyiv, attitude, 1917, Maria Feodorovna, dynasty, monarchy.

Ольга Скороход

Динамика отношения общественности к представителям династии Романовых в Киеве в марте 1917 года

Автор ставит целью исследовать изменения, которые произошли в отношении к династии Романовых в Киеве после Февральской революции, и проявления этих изменений. Основной акцент сделан на практиках отстранения от представителей бывшего правящего дома, живших в марте 1917 года в городе: овдовевшей императрицы Марии Федоровны, великой княгини Ольги Александровны и великого князя Александра Михайловича. Автор приходит к выводу о том, что, динамика отношения к Романовым и практика проявления этого отношения получили развития после утверждения новой революционной власти. Эти изменения заставили Марию Федоровну выехать из Киева. При этом киевская власть в своей политике по поводу Романовых руководствовалась решениями Временного правительства.

Ключевые слова: революция, Февральская революция, Романовы, Киев, отношение, 1917, Мария Федоровна, династия, монархия.

В історії будь-якої революції питання відмежування від попереднього режиму постає на перших етапах творення революційної культури. Окрім ідеологічної площини – протиставлення нового революційного порядку старому режиму – цей процес виявляє себе також у поведінкових практиках населення, які не завжди корелюються з офіційною політикою або корелюються у нетиповий спосіб. Тому видаються перспективними дослідження антропологічний прояв відмежування від «старого режиму» після Лютневої революції – ставлення населення до поваленої старої влади та її представників.

На сьогодні найфундаментальнішими дослідженнями соціокультурних та політико-антропологічних процесів після Лютневої революції є роботи Володимира Булдакова¹, Бориса Колоницького² та Орландо Файджеса³. Крім того, аспектам революційної культури та її взаєминам з владою у своїх наукових пошуках приділяли увагу Владислав Верстюк⁴ та Річард Стайтс⁵.

Попри те, що студії Української революції мають напрацювання в дослідженні самоусвідомлення окремих верств суспільства та легітимації

влади в очах окремих груп соціуму, проблема сприйняття змін влади під час революції в межах одного політичного та адміністративного центру перебуває на початкових етапах розробки. Українські міста в період Української революції 1917–1921 років революції стали матеріалом для дослідження Галини Басари-Тилищак⁶. Віталій Скальський присвятив свої студії проблемі суспільних очікувань в період Української Центральної Ради⁷. Якщо вести мову про вивчення власне київського зрізу революції, нині воно представлене переважно дослідженнями в рамках підходів соціальної, подієвої історії та історії повсякдення: у роботах Олени Бойко⁸, Оксани Вільшанської⁹, Яни Купчик¹⁰, Віталія Скальського¹¹.

Отже, ми вважаємо дослідження революції у Києві в рамках антропологічного підходу актуальним. Зокрема важливо з'ясувати ставлення населення міста до зміни влади та прояви цього ставлення. Порівняно з більшістю губернських міст колишньої Російської імперії Київ вирізнявся тим, що тут зустріли революцію та прожили перший місяць при новій владі троє представників династії Романових, а саме: овдовіла

¹ Булдаков В. Красная смута: природа и последствия революционного насилия. – изд. 2-е, доп. – М. : РОССПЭН: фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 967 с.

² Колоницкий Б. Символы власти и борьба за власть. К изучению политической культуры российской революции 1917 года. – СПб.: Лики России, 2012. – 336 с.

³ Figes O. A People's Tragedy: Russian Revolution 1891–1924, London: Jonathan Cape, 1996.

⁴ Верстюк В. Революційна влада і суспільство: механізми взаємовпливу та взаємодії // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2012. – Вип. 8. – С. 5–43.

⁵ Стайтс Р. Революционная культура и ее место в истории культурных революций // Анатомия революции: 1917 год в России: Массы, партии, власть. – С.-Петербург, 1994. – С. 372–382.

⁶ Басара-Тилищак Г.Б. Провінційні міста України як середовище соціальної та політичної мобілізації городян у період Центральної Ради // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 2. – С. 43–56

⁷ Скальський В. Образ Центральної Ради у свідомості селян на початковому етапі Української революції // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 46–59.

⁸ Бойко О. Нариси життя Києва. 1919 рік: політика і повсякденність. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 143 с.

⁹ Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–70.

¹⁰ Купчик Я. Розвиток муніципальних підприємств в Києві (1917–1919) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ВПЦ «Київський університет». – Випуск 123. – 2014. – С. 25–28.

¹¹ Скальський В. «Відчуття революції»: кияни на початку березня 1917 року // Вісімнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 5–27 березня 2007 р. / За ред. В. Масненка. – Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2008. – С. 85–94.

імператриця Марія Фьодоровна (мати Ніколая II), її молодша донька велика княгиня Ольга Александровна та зять, чоловік старшої доньки Ксенії Александровни, великий князь Александр Михайлович¹².

З огляду на це, нашою метою в даному дослідженні є прослідкувати ставлення населення Києва до представників династії Романових як категорії маркерів «старого режиму» у березні 1917 року. Хронологічні межі даної студії обмежуються першим місяцем революції – від перших повідомлень про зміну влади до кінця березня, коли троє представників царської династії залишили Київ.

У науковому дискурсі ставлення суспільства до осіб імперського режиму після Лютневої революції 1917 року, дослідники говорять в першу чергу про табуїзованість всього, що пов'язано з імператорською сім'єю, та прояви відмежування від старого режиму.

Київ став місцем проживання трьох монархічних осіб з огляду на його близькість до фронту. Марія Фьодоровна очолювала Російський Червоний Хрест й опікувалася багатьма шпиталями та благодійними закладами міста, що були покликані допомагати постраждалим внаслідок війни. У Києві Марія Фьодоровна мешкала постійно з 1915 року, оселившись в Маріїнському палаці. Ольга Александровна була евакуйована до Києва разом з польовим воєнним шпиталем, в якому працювала сестрою милосердя. Александр Михайлович мешкав у Києві з огляду на свою військову кар'єру.

У період кардинальних змін, що відбувалися у Петрограді на межі лютого-березня 1917 року представники династії Романових перебували в такій же ситуації, як і решта населення Києва – змушені були жити чутками та свідченнями небагатьох очевидців, які прибували зі столиці.

При цьому з огляду на невизначеність та відсутність офіційних повідомлень, зберігався статус-кво Романових у Києві¹³.

Так, 1 березня у Софіївському соборі відбулась панахида за Александром II у присутності Марії Фьодорівни, про що повідомляли газети¹⁴.

Після офіційного оголошення про повалення монархії перебування у Києві Марії Фьодоровни надавало їй відносинам з новою владою делікатних конотацій. Через двовладдя у Петрограді центральна влада не була одностайною щодо декларування і виявлення ставлення до Романових. Виконком петроградської ради робітничих депутатів 3 березня розглядав питання щодо арешту всіх членів династії Романових. При цьому арешт жінок династії пропонували здійснювати поступово¹⁵. За день до того, 2 березня, у записі засідання Тимчасового уряду зазначено про необхідність рахуватися з думкою Ради робітничих депутатів¹⁶. Вірогідно, заслуги Марії Фьодоровни у благодійній діяльності були оцінені, тому надалі про обговорення санкцій щодо неї свідчень не маємо. На користь цього також свідчить політика нової влади щодо благодійних установ, які діяли під патронатом овдовілої імператриці. Відомства імператриці Марії, якими опікувалася матір поваленого імператора, були передані в управління Міністерства народної освіти. Однак їхню назву було збережено (за іменем засновниці Марії Фьодорони, дружини Павла I)¹⁷.

Першим актом, за яким ми можемо простежити публічні прояви зміни статусу овдовілої імператриці став її від'їзд з Києва до ставки колишнього імператора Ніколая II, який щойно зрікся престолу, що розташовувалася в Могильові. Від'їзд відбувся 3 березня – у день, коли у Києві було офіційно оприлюднено про падіння монархії. Тобто, до Могильова Марія Фьодоровна

¹² Династичні імена Романових подано в українській транслітерації.

¹³ Дневники императрицы Марии Федоровны (1914 – 19120, 1923 годы) / Пер. с датск. Ю. В. Кудриной, О. Н. Дудочкиной-Крог, А. Н. Чеканского; сост. Предисл., коммент. Ю. В. Кудриной. – М.: Варгус, 2006. – С. 174.

¹⁴ Киевская мысль. – К., 1917. – № 61. – С. 2.

¹⁵ Жук Ю. Вопросительные знаки в «Царском деле» – СПб.: ВHV, 2013. – С. 32-33.

¹⁶ Архив новейшей истории России. Том VII. Журналы заседаний Временного правительства. Март – октябрь 1917 года. В 4 томах. Том 1. Март – апрель 1917 года / Ответственный редактор тома Б. Ф. Додонов. Сост. Е. Д. Гринько и О. В. Лавинская. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2001. – С. 385.

¹⁷ Там само. – С. 70.

від'їжджала в час зміни влади у місті: коли створювався Виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій Києва, а старі органи влади опинилися у підвішеному стані.

За спогадами Ольги Александровни, при від'їзді її матері були подані всі складові пошани, передбачені офіційним протоколом. «Коли після зречення сина овдовіла Імператриця вирушила до Могильова, їй були віддані всі належні її положенню почесті. Вона прибула на Імператорської платформу вокзалу в супроводі ескорту козаків»¹⁸, зазначає вона у першій редакції своїх спогадів¹⁹. Зокрема, матір Ніколая II супроводжував київський губернатор Олексій Ігнат'єв. Тобто в короткий перехідний період зберігався статускво овдовілої імператриці.

До Києва Марія Фьодоровна повернулася увечері 9 березня, коли органи нової революційної влади у Києві були сформовані. У своєму щоденнику вона змальовує картину, яка докорінним чином відрізняється від ситуації в час від'їзду. «Як же все змінилося! На станції нікого, тільки на пероні цивільні з червоними бантами. Огидно! Над палацом жодного прапора. На подвір'ї була зустрінута офіцерами й Ігнат'євим в штатському, з якими ми трохи посиділи у мене»²⁰, – зазначила вона²¹.

Згадки про подібну зміну публічного вияву статусу овдовілої імператриці зафіксовані ще у щонайменше трьох свідченнях его-джерел. Фрейліна Зінаїда Менгден зазначала, що колишній київський губернатор Олексій Ігнат'єв і дворецький, зустріли Марію Фьодоровну у вестибюлі палацу (за уривком зі спогадів, опублікованим Ю. Кудріною)²². Тобто, особи, які бажали висловити овдовілій імператриці звичні для неї вияви

пошани, робили це не публічно. Відсутність почестей підкреслює і Марія Бярятинська, дружина флігель-ад'ютанта Ніколая II, яка на той час опікувалася шпиталем у Києві. «Возле дворца не было никакой почетной охраны, пост при воротах был в ужасном состоянии, а неопрятные солдаты вели себя так, будто охраняли заключенного – они даже не брали на караул»²³.

Слід зазначити, що у мемуарах Бярятинської є згадка про те, що Марію Фьодоровну на пероні зустрів комісар: «На станции ее не встретило ни одно официальное лицо, кроме комиссара, который не проявил к императрице должного уважения»²⁴. Логічно припустити, що мова могла йти про новопризначеного київського губернського комісара Тимчасового уряду Михайла Суковкіна або про комісара Виконкому Тимчасового уряду Анатолія Савенка (який супроводжуватиме Марію Фьодоровну при її виїзді з міста). Однак ми вважаємо за доцільне підважити дані свідчення. По-перше, сама Марія Фьодоровна занотувала у щоденнику факт відсутності офіційних осіб на пероні київського вокзалу по її прибуттю. По-друге, Бярятинська не була безпосереднім свідком повернення овдовілої імператриці. Третє: зустріч матері Ніколая II зі Суковкіним або Савенком 9 березня не зафіксована в інших джерелах, які сьогодні доступні історикам.

У першій редакції своїх спогадів Ольга Александровна писала, що Марія Фьодоровна змушена була їхати з вокзалу до палацу, найнявши звичайного візника²⁵. Цей факт, на нашу думку, був проявом зміни не лише політичного, але й соціального статусу. Подорож не в царській кареті, а у звичайному екіпажі урівнювало її в статусі зі звичайними громадянами.

¹⁸ У статті подано авторський переклад з російської мови англomовних спогадів Ольги Александровни.

¹⁹ Воррес Й. Мемуары Великой Княгини Ольги Александровны, 1960. Перевод с английского В. В. Кузнецова, 1996. / Режим доступу: <http://www.rodon.org/vi/pvk.htm>

²⁰ У статті подано авторський переклад з російського переклад уданського тексту спогадів Марії Фьодоровни

²¹ Дневники императрицы Марии Федоровны... – С. 178.

²² Кудрина Ю. В. С высоты престола. Из архива императрицы Марии Фёдоровны (1847–1928) // НашеНаследие. – 2002, – № 62. – С. 42.

²³ Бярятинская М. Моя русская жизнь. Воспоминания великосветской дамы. – М., Центрполиграф, 2006. – 368 с. / Электронна версія книги.

²⁴ Бярятинская М. Моя русская жизнь...

²⁵ Воррес Й. Мемуары Великой Княгини...

²⁶ Последние новости. – К., 1917. – № 4586. – С. 1

Про вибір Марії Фьодоровни осісти у Києві повідомляла київська преса. Так, «Последние новости» у великому матеріалі про історію Романових в останньому абзаці сказано: «В Киеве вокруг вдовствующей императрицы образовался особый двор. Вольно или невольно эмигрировавших из Петрограда»²⁶. Якщо про повернення матері поваленого імператора преса згадувала у контексті історії династії Романових та чуток, пов'язаних з її представниками, то після 9 березня окремі замітки, присвячені пересуванню Марію Фьодоровни особисто.

Паралельно з приїздом та облаштуванням вдови Александра III у Києві дозвіл на це надійшов від центральної влади. Ад'ютант головного начальника постачання армії Південно-Західного фронту доставив телеграму на адресу Виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій міста Києва, який був відправлений прем'єр-міністром Георгієм Львовим: «Временное правительство не встречает препятствий к выезду вдовствующей Императрицы Марии Федоровны в Киев и пребыванию в Киевском дворце»²⁷. Отже, місцева київська влада у ставленні до факту перебування у місті високої особи з поваленої династії спиралася на розпорядження Тимчасового уряду, а також військової адміністрації, яка, з огляду на близькість до фронту, продовжувала зберігати у Києві вплив. Нам не вдалося знайти жодних розпоряджень щодо монарших персон у фондах Київської міської управи, Ради об'єднаних громадських організацій міста Києва та канцелярії Київського губернського комісара Тимчасового уряду (у Державному архіві міста Києва та Державному архіві Київської області). Таким чином, київська влада забезпечувала охорону овдовілої імператриці, разом з тим візуалізуючи зміну її статусу та дистанціюючись від Романових.

Різка зміна церемоній стала шоком для Марії Фьодоровни та її оточення, однак була зрозумілим фактом для місцевої київської влади.

Факт відсутності офіційного супроводу для овдовілої імператриці періодичні видання всляко підкреслювали. «На вокзале во время пребывания великого князя и императрицы Марии никто изначальствующих лиц не присутствовал», – зазначено в публікації про відбуття Марію Фьодоровни з Києва 16 березня на потязі Ніколая Ніколаєвіча²⁸. Надалі простежимо вияви ставлення до представників династії Романових у Києві серед ширших верств населення. Рефлексії щодо осіб династії Романових, які перебували у Києві, формувалися та змінювалося на тлі постійного потоку новин та чуток. За час Першої світової війни кількість крамоли на адресу імператорської родини значно зросла. Як простежив Б. Колоницький, матеріали фонду Київської судової палати свідчать про те, що у ході війни образливу інформацію на адресу Романових представники міщанського стану висловлювали не рідше за селян²⁹. Скасування цензури з одного боку і прагнення інформації з іншого створило базу для поширення нових чуток. Періодичні видання у перші місяці революції чимало місця присвячували інформації про історію Романових та їхній поточний стан справ. Серед головних тем заміток про Романових можна виділити основні: інформація про арешт Ніколая Романова та його сім'ї, чутки про зв'язок колишньої імператриці Александри Фьодоровни та Распутіна, повідомлення про пересування інших родичів Ніколая II, пошуки царських коштовностей. Слід підкреслити, що серед новин були й такі, які описували насилля проти представників династії. Так, видання «Последние новости» повідомляло про збройний напад на великого князя Кірілла Владіміровича³⁰. При тому, що це був перший представник династії, який публічно вітав революцію, а до того був активним діячем опозиції до Ніколая II, намагаючись вплинути на імператора, зокрема і через Марію Фьодоровну³¹. Також повідомляли про арешти не лише сімей Ніколая II та його брата Міхаїла Александровича,

²⁷ Києвлянин. – К., 1917. – № 70. – С. 1.

²⁸ Последние новости. – К., 1917. – № 4390. – С. 4.

²⁹ Колоницкий Б. «Трагическая эротика»: Образы императорской семьи в годы Первой мировой войны. – М.: НЛЮ, 2010. – С. 46.

³⁰ Последние новости. – К., 1917. – № 4576. – С. 3.

³¹ Детальніше про опозиційну діяльність членів династії Романових див.: Битюков К., Петрова Е. Великокняжеская оппозиция в России 1915–1917 гг. – СПб.: Астерион, 2009. – 216 с.

але й осіб, що не могли безпосередньо претендувати на престол. Наприклад, про арешт великої княгині Марії Павловни та великого князя Бориса Владіміровича³².

Прикметно, що навіть самі видавці й журналісти усвідомлювали, що частина опублікованої інформації може бути перебільшеною або вигаданою³³. За оцінками дослідників, чутки є дуже важливим чинником для формування суспільної думки та ставлення соціуму або певних суспільних груп до певних аспектів життя. У контексті досліджуваної проблеми більшість киян та категорій населення, які на той час мешкали в Києві, не могли формувати свого ставлення до осіб з царської династії на основі власних життєвих практик. Натомість це ставлення вони викристалізували з побічного досвіду: чуток, періодичних видань, настроїв, що сформувалися за час Першої світової війни.

Відмежування від попереднього режиму мало місце практично в усьому: від змін офіційних звертань до численних карикатур на царя просто на вулицях, «ідеологічних» дитячих ігор й вуличних вистав. Як згадував письменник Григорій Григор'єв, карикатури на царя створювали ще й з тієї причини, що майже всі портрети поваленого імператора були знищені або прибрані зі звичних місць³⁴.

Табування представників династії часто стосувалося і попередників Ніколая II. Преса повідомляла про усунення портретів інших царів вже у перші дні березня. Одне з повідомлень від 7 березня зазначало: «Вчера издания окружного суда удалены портреты Николая II и Александра III»³⁵. Цього ж дня царські портрети були прибрані з міської управи. Причому, не вказано, згідно з яким нормативним рішенням здійснювалися такі акти. Вірогідно, подібні дії чиновни-

ків носили спонтанний і фрагментований характер, оскільки загальні розпорядження міської влади щодо прибирання зображень Романових не відомі. Відсторонення проявлялось і в особистісній формі: через інтерес до невідомих сторін життя монаршої родини, а відтак спотворення інформації та вигадок. Прояви подібного інтересу помітні з середини березня 1917 року, коли ринок інформації та розваг зміг відреагувати на ситуацію. Окрім офіційних повідомлень київські газетярі пропонували широкий спектр літератури на відповідну тематику, на кшталт суду над Ніколаєм II, любовних листів дочок імператора. У театрах з успіхом йшли вистави «Распутін і цариця Олександра», «Царева коханка» і т. п.³⁶.

Зміни торкнулися і загальноприйнятих форм офіційних звертань: у церквах при читанні молитви зупинялися, коли приходила черга згадати ім'я колишнього монарха, церковними ієрархами у зв'язку з цим було внесено зміни до поминальників³⁷. Аналогічна проблема постала і з формою ухвали судових рішень (іменем, від якого вони ухвалюються)³⁸. Хоча такі дії також були стихійними і в цій сфері панувала невизначеність. Так, наприклад, київський університет певний час зберігав у своїй офіційній назві слово «Императорский»³⁹. Крім того, у газетних повідомленнях в матеріалах про Романових часто вживано попередні титули, зокрема щодо Марії Фьодоровни. Російська націоналістична газета «Киевлянин» в перші дні березня зазначала повну титулатуру: «Ее Императорское Величество Государыня Императрица Мария Федоровна»⁴⁰.

Спробуємо простежити прояви ставлення до представників династії Романових у Києві з боку звичайних жителів Києва. Про поведінку насе-

³² Киевлянин. – К., 1917. – № 77.

³³ Последние новости. – К., 1917. – № 4386. – С. 1.

³⁴ Григор'єв Г. У старому Києві. Спогади. — К.: Радянський письменник, 1961. – С. 294.

³⁵ Последние новости. – К., 1917. – № 4372. – С. 3.

³⁶ Григор'єв Г. У старому Києві... – С. 294-295; Киевская мысль. – К., 1917. – № 118; Последние новости. – К., 1917. – № 2256.

³⁷ Киевская мысль. – К., 1917. – № 64.

³⁸ Киевская мысль. – К., 1917. – № 66.

³⁹ Киевская мысль. – К., 1917. – № 64.

⁴⁰ Киевлянин. – К., 1917. – № 63. – С. 1.

лення Києва після революції всі три представники династії Романових відгукувалися як про приязну й таку, що відповідала дореволюційним нормам.

У спогадах Ольги Александровни дані пасажи стосуються, в першу чергу, осіб, що знали її особисто до революції та були пов'язані з нею по роду діяльності. Своєму біографу Й. Ворресу вона розповідала про реакцію поранених солдатів і сестер милосердя, з якими працювала у шпиталі, коли вони вперше зустріли Ольгу Александровну після зречення Ніколая II. За словами великої княгині, солдати її вітали, частина з них співчувала. Також вона згадує про одну з «сестер-більшовичок», яка вітала її у зв'язку зі зреченням Ніколаєм II престолу⁴¹.

Натомість Александр Михайлович згадує не лише про реакцію військових чи колег, але й сторонніх осіб. «Первые две недели все шло благополучно. Мы ходили по улицам, смешавшись с толпой, и наблюдали грандиозные демонстрации, которые устраивались по случаю полученной свободы! [...] В начале население относилось ко мне весьма дружелюбно. Меня останавливали на улице, пожимали руки и говорили, что мои либеральные взгляды хорошо известны. Офицеры и солдаты отдавали мне при встрече честь, хотя отдавание чести и было отменено пресловутым приказом?»⁴². Бачимо, що великий князь підкреслив часткове дотримання формальностей, які існували за старого порядку.

Джерела не дають змоги з'ясувати, скільки у такій приязній поведінці населення було особистої симпатії, а скільки вияву позитивного ставлення до монархії та старого режиму. Вірогідно, мову слід вести про перевагу особистої поваги до колишніх монарших персон. На користь цієї думки говорять моменти, згадувані Ольгою Александровною про те, що її вітали навіть ідейні опоненти – запеклі противники монархії. Таким чином, вони визнавали за нею право громадянина, однак не визнавали право

монаршої особи. Інше свідчення – акцент, який Александр Михайлович зробив на підкресленні його ліберальних поглядів, що у даному разі робило його в очах населення прихильником революції.

Цей ліберальний образ могло підважити інтерв'ю Александра Михайловича, надруковане в газеті «Киевлянин» 15 березня⁴³. Великий князь вдався до риторики примирення. З одного боку, він привітав революцію і підтвердив висловлену пізніше думку про те, що зміна влади у Києві відбулася спокійно і піднесено: «Приятно, что население приняло известие о нем (перевороте – О. С.) сознательно и в полном порядке. Никаких эксцессов не было». Це загалом підтверджує думку про відсутність у місті конфронтацій щодо представників Романових. З іншого боку, великий князь видав у собі монархіста, зазначивши, що найвдалішою формою влади в Росії є республіка з царем на чолі (очевидно, він мав на увазі форму правління конституційної монархії, адаптованої до революційних реалій). «Ибо царь – это флаг народа перед миром», – сказав він. Відомо, що Тимчасовий уряд несхвально ставився до будь-яких виступів представників Романових у пресі. 8 квітня на засіданні уряду було прийнято рекомендацію, адресовану усім членам царської династії, не виступати у пресі⁴⁴. Приводом для такого рішення послужило чергове інтерв'ю Александра Михайловича. Отже, вірогідно, що і його березнева розмова з київськими журналістами не вкладалася у плани Тимчасового уряду та місцевої влади.

Про відносний спокій щодо її персони у Києві інформувала і Марія Фьодоровна. У листі до грецької королеви Ольги Константиновни 18 березня писала⁴⁵: «Тут, однак, відносно спокійно, незважаючи на «свято свободи», яке пройшло позавчора з 7 ранку до 6 години вечора: процесії з червоними прапорами, Марсельезою і т.д. І хоча поліції не було, був відносний порядок. Зовсім не було п'яних»⁴⁶.

⁴¹ Воррес Й. Мемуары Великой Княгини...

⁴² Романов А. Воспоминания великого князя Александра Михайловича Романова. С предисловием Николая Старикова, – СПб.: Питер, 2015. – С. 272.

⁴³ Киевлянин. – К., 1917. – № 74. – С. 1.

⁴⁴ Архив новейшей истории России... – С. 260.

⁴⁵ Авторський переклад з російської мови листа Марії Фьодоровни.

⁴⁶ Кудрина Ю. В. С высоты престол... – С. 45.

Вірогідно, Марія Фьодоровна виокремила серед усіх революційних подій у Києві «свято свободи» (більш поширена назва «день свята революції») не лише з тієї причини, що це була наймасовіша революційна демонстрація у місті. За даними видання «Последние новости» в самий розпал Дня свята революції Марія Фьодоровна відбула на потязі разом з колишнім головнокомандувачем Ніколаєм Ніколаєвичем та комісарами Калініним і Черносітовим. Близько 14:30 окремий потяг Ніколаєм Ніколаєвичем прибув зі ставки на київський вокзал. Марія Федорівна прибула до залізниці й пішла у приготований для неї салон-вагон, який причепили до потяга Николая Николаевича. О 16:00 потяг відбув з Києва. Не зазначено у якому напрямку, з якому метою овдовіла імператриця залишала місто, так само як і немає інформації про час її повернення⁴⁷.

16 березня головні вулиці Києва були перекриті через рух демонстрацій з різних частин Києва до Думської площі. Тому Марія Федорівна дорогою на вокзал могла бачити революційний натовп, що вітав демонстрантів. Вірогідно, що демонстрації вона могла бачити хіба що здаля. Тож відкритим лишається питання, чи міг революційний натовп впізнати її та висловити своє ставлення. З іншого боку, вона зазначає, що на вулицях не було п'яних, при чому ці дані містяться в его-документі, написаним за фактом нещодавніх подій. Отже, цього дня Марія Фьодоровна все-таки безпосередньо могла бачити вулиці, а у свою чергу городяни могли її бачити та вітати. Крім того, її могли зустрічати й вітати мешканці міста під час прогулянок у Царському парку (нині – Маріїнський парк), де розташовувався палац і де вона, за свідченнями фрейлін, любила гуляти.

У зв'язку зі свідченнями про відсутність відкритого неприйняття представників Романових у Києві постає питання про причини їхнього від'їзду з міста до Криму 23 березня. Ольга Александровна у своїх спогадах зазначає про прагнення виїхати з Києва ще у перші дні рево-

люції⁴⁸. За її словами, Романови не могли цього зробити через позицію Марії Фьодоровни, яка бажала лишитися у Києві. У вже цитованому листі до грецької королеви, написаному за 5 днів до від'їзду, також не зазначено про жодні плани залишити Київ. Як зафіксують газетні хроніки вже після від'їзду Романових, у Маріїнському палаці лишався запас продуктів, закуплений на державні кошти, оскільки імператриця планувала лишитися у Києві тривалий час⁴⁹. З іншого боку, у протоколах засідання Тимчасового уряду від 21 березня зафіксоване рішення про відпуск продовольства поваленому імператору, його сім'ї, Марії Фьодоровні та їхнім свитам – тобто у той день, коли, як ми ще покажемо у статті, вже тривали переговори щодо процедури виїзду Романових з Києва⁵⁰. Отже, можемо стверджувати, що рішення про від'їзд виходило від самих Романових, а не від центральної влади.

Думку про те, що овдовіла імператриця сама вирішила залишити Київ підтримував і голова ради офіцерських депутатів Леонід Карум, який називав себе монархістом (хоча демонстрував свою лояльність до революційної влади)⁵¹.

У свідченнях про від'їзд Романових твердження розходяться щодо ключових моментів: позиції овдовілої імператриці щодо від'їзду та атмосфери, в якій він відбувався.

Ольга Александровна без подробиць переконує, що Марія Фьодоровна погодилася залишити Київ після того, коли хірург та працівники шпиталю, яким вона опікувалася, категорично повідомили їй, що не бажать більше її бачити. Цей епізод поданий непрямою мовою зі слів великої княгині⁵². Відповідно, ми не можемо оцінити, чи такий випадок дійсно відбувся і наскільки він вплинув на зміну рішення Марії Фьодоровни. Варто зазначити, що за спогадами Ольги Александровни, сама вона у цей час продовжувала працювати сестрою милосердя, про безпосередні ексцеси щодо її особи після революції вона не згадує.

⁴⁷ Последние новости. – К., 1917. – № 4390. – С. 4.

⁴⁸ 25 Chapters of My Life: The Memoirs of Grand Duchess Olga Alexandrovna by Paul Kulikovskiy, Karen Roth-Nicholls, and Sue Woolmans. – Librario Publishing Ltd, 2010. – 216 pages. / Електронна версія книги.

⁴⁹ Киевлянин. – К., 1917. – № 82. – С. 2.

⁵⁰ Архив новейшей истории России... – С. 155.

⁵¹ Карум Л. Моя жизнь. Рассказ без вранья – Новосибирск: ЗАО ИПП Офсет, 2014. – С. 601.

⁵² Воррес Й. Мемуары Великой Княгини...

Натомість великий князь у мемуарах без подробиць переконає, що Марія Фьодоровна так і не погодилася їхати до його маєтку в Ай-Тодорі навіть після численних умовлянь: «Нам пришлось почти что нести Императрицу на вокзал. Она, боролась до последней минуты, желая оставаться и заявляя, что предпочитает, чтобы ее арестовали и бросили в тюрьму»⁵³. На нашу думку, остаточне рішення залишити Київ було викликане не одним конкретним подразником, а ланцюгом подій і активним виявом табування представників Романових. Якщо ситуація, коли Марію Фьодоровну не пустили до шпиталю, мала місце, вона могла стати остаточним каталізатором цього рішення.

Можемо відтворити атмосферу, в якій мешкали представники поваленої династії у Києві. Вони описали власну візію процесу відмежування від «старого режиму», про який ми зазначили вище. Як ми вже зазначили, Александр Михайлович писав про символічні два тижні, коли Романови почувалися у Києві в безпеці. Хронологічно це відповідає найбільшій революційній маніфестації у Києві (16 березня) та повалення пам'ятника Петру Столипіну (15–17 березня). Слід зазначити, що до того часу тактики відмежування від «старого режиму» сформувалися і увійшли до життєвих практик киян. «Наступил момент, корда разрушение царских памятников уже более не удовлетворяло толпу. В одну ночь киевская печать коренным образом изменила свое отношение к нашей семье. – Всю династию надо утопить в грязи, – восклицал один известный журналист на страницах распространенной Киевской газеты, и началось забрасывание нас грязью. [...] Мы все вдруг превратились в «Романовых, врагов революции и русского народа». Вдовствующая Императрица Мария Федоровна, страшно удрученная погной неизвестностью о судьбе Государя, не могла переносить клички, прибавленной к нашим прежним титулам», – згадував він⁵⁴.

Ольга Александровна також згадувала про анафемування династії: «На стенах мелом были написаны всякие гнусные фразы, направленные против Ники и Алики, совсех учреждений сорваны двуглавые орлы. Ходить по таким улицам, чтобы добратсья до дома, где жила Мама, было делом рискованным»⁵⁵.

З іншого боку, таке табування царської родини переважно не переростало у відкрите протистояння. Так, власне від'їзд Романових не викликав особливого ажіотажу і проявів агресії: на залізничній станції у Святошино біля потяга зібрався натовп зацікавлених, але публічної уваги цій події, окрім заміток у газетах не надали⁵⁶. Такий вияв ставлення був неспівмірний з заходами безпеки, вжитих при виїзді Романових. «Ми відправлялися пізно однієї ночі, але не зі станції, де це могло б викликати хвилювання і де сотні безпомічних людей очікували можливості виїхати, а від маленького лісу недалеко від Києва»⁵⁷, – писала Ольга Александровна⁵⁸.

Постає питання, якою була позиція київської влади щодо від'їзду Романових: наскільки вони цьому сприяли і наскільки були зацікавлені. Ми з'ясували, що Київська міська управа та Виконком об'єднаних громадських організацій були змушені рахуватися з позицією Тимчасового уряду та військової адміністрації.

Александр Михайлович переконає, що наказ на виїзд з Києва вдалося отримати від Тимчасового уряду: «По всей вероятности, некоторым из наших добрых друзей, тронутых нашим положением, удалось повлиять на Временное Правительство, и в один прекрасный день к нам явился комиссар и передал приказ отправиться немедленно в Крым. Местный сонет всецело одобрил этот план, так как считал, что «пребывание врагов народа так близко от фронта представляет собою большую опасность для революционной России»⁵⁹. Отже, з його слів випливає, що Романови не просто отримали дозвіл на проживання у Києві, але без рішення Тимчасового уряду на-

⁵³ Романов А. Воспоминания великого князя... – С. 276.

⁵⁴ Там само. – С. 274.

⁵⁵ Воррес Й. Мемуары Великой Княгини...

⁵⁶ Киевская мысль. – К., 1917. – № 85.

⁵⁷ Авторський переклад з англomовного оригіналу спогадів.

⁵⁸ 25 Chapters of My Life...

⁵⁹ Романов А. Воспоминания великого князя... – С. 276.

віль не мали права покинути Київ. Ольга Александровна також висловлює таку думку, зазначаючи, що їй вдалося виїхати лише завдяки старанням великого князя⁶⁰.

Натомість у збережених документах не виявлено жодних розпоряджень Тимчасового уряду, Київської міської управи чи Виконкому об'єднаних громадських організацій Києва щодо від'їзду Романових. Заборона на виїзд з Києва могла стосуватися напряму Александра Михайловича, а не жінок Романових, оскільки він числився військовослужбовцем кадрової імперської армії. Рішення про звільнення великого князя Тимчасовий уряд прийняв лише 22 березня, тобто за день до від'їзду⁶¹.

Дискусійним є і спогади, які стосуються охорони спеціального потягу, на якому відбули Романович. У першій редакції своїх спогадів Ольга Александровна пише, що охорону вдалося забезпечити діями Александра Михайловича. За її словами, йому вдалося знайти вірних династії саперів, які будували міст через Дніпро. Хоча описуючи власне процес переїзду до Криму зазначає, що охорона складалася з солдатів⁶². У другій редакції своїх спогадів вона вже згадує лише про солдатів⁶³. Тоді як сам великий князь писав про охорону з матросів⁶⁴.

Газетні хроніки зафіксували такий розвиток подій. 21 березня депутат Державної Думи російський націоналіст Анатолій Савенко отримав телеграму від її тимчасового комітету про те, що він як комісар має супроводжувати овдовілу імператрицю. Зазначено, що це рішення прийнято згідно з особистим клопотанням Марії Фьодоровни. У свою чергу київський Віконоком Ради об'єднаних громадських організацій постановив, щоб охорона потягу імператриці здійснювалася із залученням ресурсів Ради офіцерських і солдатських депутатів. 23 березня Марія Фьо-

доровна, Александр Михайлович, Ольга Александровна разом зі своїм морганістичним чоловіком полковником Миколою Куликовським виїхали у супроводі Савенка⁶⁵.

Отже, вірогідно слід говорити про охорону, яку забезпечила київська Рада офіцерських і солдатських депутатів. Є всі підстави вважати, що це були солдати, які супроводжували імператрицю в силу обов'язків, а не лояльності до династії Романових.

Виїзд Романових з Києва був вигідним київській владі не лише з огляду на убезпечення Києва від можливого соціального напруження через перебування у місті представників поваленої династії, але і з точки зору інфраструктурного забезпечення розвитку революції.

На засіданні Виконкому Ради об'єднаних громадських організацій 28 березня було вирішено, що Купецький дім, де проходили її засідання, а також засідання інших рад та студентських організацій, має зайняти губернський продовольчий комітет. Тоді як вказані організації переїдуть до Маріїнського палацу. Відразу по від'їзді Романових начальник київської міліції А. Лепарський провів інспекцію палацу. На засіданні Виконкому 24 березня заслухано його звіт та розглянули опис майна. Крім того, Виконком постановив реквізувати для потреб населення продовольство, виявлене у палаці⁶⁶.

Окрім того, що таке заміщення мало практичний зміст, воно несло в собі сакральний зміст заміни органів старої влади на революційні організації. Окрім палацу нове призначення отримали інші установи. У колишньому жандармському управлінні знаходились бюро гуртожитку амністованих, штаб партії соціалістів-революціонерів, кілька видавництв⁶⁷. У будинку Дворянського зібрання – Рада професійних союзів тощо⁶⁸. Подібний символічний перехід відбувався

⁶⁰ 25 Chapters of My Life...

⁶¹ Архив новейшей истории России... – С. 163.

⁶² Воррес Й. Мемуары Великой Княгини...

⁶³ 25 Chapters of My Life...

⁶⁴ Романов А. Воспоминания великого князя... – С. 276.

⁶⁵ Киевлянин. – К., 1917. – №79. – С. 2.; № 80 – С. 2.

⁶⁶ Киевлянин. – К., 1917. – № 82. – С. 2; №84. – С. 2.

⁶⁷ Киевская мысль. – К., 1917. – № 93.

⁶⁸ Гольденвейзер. А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – К., 1990. – С. 5.

на території усієї колишньої імперії. Зокрема рішення про передачу Зимового палацу в Петрограді революційній владі Тимчасовий уряд прийняв ще 4 березня⁶⁹.

Особи, що мали сентименти до попереднього режиму, у спогадах висловлювали негатив з приводу того, що колишні царські будівлі були передані революційній владі. «Жалко было смотреть на изящный дворец, на его полы, потолки, мебель, которые мы там увидели. Вскоре все было запачкано, загажено», – зазначав Карум⁷⁰. У свою черга Барятинська висловлює жаль від того, що царський павільйон на київському вокзалі став доступним для всіх, зокрема і для солдатів⁷¹.

Отже, проведений аналіз дає підстави стверджувати про етапність зміни ставлення населення Києва до представників поваленої імператорської династії у березні 1917 року. У короткий перехідний період перших днів березня зберігався статус-кво овдовілої імператриці Марії Фьодоровни. Це проявлялася у збереженні церемоній та символів влади Романових. При чому з боку влади передбачені протоколом вияви пошани демонстрував імперський губернатор Ігнат'єв, тоді як нові органи влади виявляли свою відстороненість від Романових. Після утвердження нової влади зміна політичного і соціального статусу Романових була підкреслена скасуванням усіх церемоній. Представники міської та центральної влади підкреслювали своє відмежування від

Романових. При цьому київська міська влада у своєму ставленні щодо перебування Марії Фьодоровни в місті була змушена рахуватися з рішенням Тимчасового уряду та військової влади. Однак при від'їзді з Києва Романовим було виділено офіційний супровід та охорону. Головним чином це було зроблено не задля вияву пошани, а в контексті забезпечення порядку в місті.

Від'їзд Романових з Києва був вигідний міській владі не лише з точки зору благонадійності, але й з точки зору розвитку інфраструктури. Будівлі, які раніше перебували у віданні Марії Фьодоровни, були віддані для потреб міста і революційної влади.

З боку пересічного міського населення простежується різниця у вияві ставлення до імператриці, її дочки та зятя з огляду на різні площини особистого сприйняття – як монарших осіб чи як звичайних громадян. У перші два тижні революції формувалися й реалізовувалися принципи табування символів старого режиму та династії загалом. Умовним вододілом у цьому процесі, як зазначали самі представники династії Романових, можна вважати повалення пам'ятника Столипіну. Відкритих конфліктів щодо представників царської родини не зафіксовано, однак вірогідно, що атмосфера кінця березня не сприяла їхній безпеці у місті. Загальне відмежування від Романових обумовили рішення Марії Фьодоровни виїхати до Криму.

References

1. Arkhiv novejshej istorii Rossii. Tom VII. Zhurnal yzas'edaniy Vremennogo pravitel'stva. Mart-oktiabr' 1917 goda. V 4 tomakh. Tom 1. Mart-aprel' 1917 goda. (2001). Otv. redactortoma B. Dodonov. Sost. E. Grin'ko IV. Lavinskaya. – Moskva: Rossijskay apoliticheskaya entsyklopedija. [In Russian].
2. Baryatinskaya, M. (2006).
3. Moja russkaja zhizn'. Vospominaniya velikosvet-skoy damy. – Moskva: Tsentrpoligraf / Electronic book. [In Russian].
4. Basara-Tylischak, H. (2007). Provintsijnimista yak seredovyschesotsial'noji ta politychnoji mobilizatsiji horodian u period Tsentral'noji Rady. Problemy vyvchen-niaistoriji Ukrajins'koji Revoliutsiji of 1917–1921 rr. – The Issues of the History of the Ukrainian Revolution 1917–1921, 2, 43–56. [In Ukrainian].
5. Bitiukov, K., Petrova, E. (2009). Velikokniazheskaya oppozitsiya v Rossii 1915–1917 gg. – Sankt-Peterburg: Asterion. [In Russian].
6. Bojko, O. (2015). Narysyzhyttia Kyjeva. 1919 rik: polity kaipovsiakdennist'. – Kyiv: Instytut istoriji Ukrajiny NAN Ukrajiny. [In Ukrainian].
7. Buldakov, V. (2010). Krasnaya smuta: priroda i posledstvija revoliutsionnogo nasilija. – Moskva: ROSSPEN. [In Russian].
8. Dnevniky imperatritsy Marii F'odorovny (1914–1920, 1923 gody). (2006). / Per. s datskogo Y. Kudrina,

⁶⁹ Архив новейшей истории России... – С. 22.

⁷⁰ Карум Л. Моя жизнь... – С. 602.

⁷¹ Барятинская М. Моя русская жизнь...

O. Dudochkina-Krog, A, Chekansky. – Moskva: Vagrus. [In Russian].

9. Figes, O. (1996). *A People's Tragedy: Russian Revolution 1891–1924*. – London: Jonathan Cape.

10. Gol'denveizer, A. (1990). *Iz Kievskikh vospominanij. Revoliutsijana Ukraine pomemurambelykh. – The Revolution in Ukraine in the momoirs of the white*. Kyiv, 1–63. [In Russian].

11. Hryhorjev, H. (1961). *U staromu Kyjevi. Spohady*. – Kyiv: Radians'kypys'mennyk. [In Ukrainian].

12. Karum, L. (2014). *Mojazhyzn'. Rasskaz bez vra-nja*. – Novosibirsk: Ofset.

13. *Kievlian* (1917). – Kyiv. [In Russian].

14. *Kievskajamysl'* (1917). – Kyiv. [In Russian].

15. Kolonitskii, B. (2012). *Simvoly vlasti i bor'bazavlast'. K izuchenijupoliticheskoy kul'tury rossijskoj revolutsii 1917 goda*. – Sankt-Peterburg. [In Russian].

16. Kolonitskii, B. (2010). *'Tragicheskaja erotika': Obrazy imperatorskojsem'i v gody Pervoj mirovoj vojny*. – Moskva: NLO. [In Russian].

17. Kudrina, Y. (2002). *S vysoty prestola. Izarkhiva imperatritsy Marii Feodorovny (1847-1928). Nashe nasledije*. – Our Heritage, 62, 27-67. [In Russian].

18. Kupchyk, Y. (2014). *Rozvytok munitsypal'nykh pidpryjemstv v Kyjevi (1917-1919). Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imena Tarasa Shevchenka. – The Bulletin of the Kiev National University. Shevchenko*, 123, 25-28. [In Ukrainian].

19. *Poslednile novosti* (1917). – Kyiv. [In Russian].

20. Romanov, Alexandr. (2015). *Vospominanija velikogo kniazia Alexandra Mikhailovicha Romanova. S predislovijem Nikolaja Starikova*. – Sankt-Peterburg: Piter. [In Russian].

21. Skal's'ky, V. (2008). *'Vidchuttia revoliutsii': kyjanynapochatkubereznia 1917 roku. Visimnadciata naukova siesija Oseredku Naukovoho tovarystvaim. Shevchenka u Cherkasakh: Materialy dopovidej nazasidanniakhseksij I komissij*, 5–27 bereznia 2007 r. – Cherkasy: Oseredok NTS u Cherkasakh, 85–94.

22. Skal's'ky, V. (2008). *Obraz Tsentral'noji Rady u svidomosti selian napochat kovomuetapi Ukrajins'koji revoliutcii. Ukrajins'kyistorychny zhurnal. – The Ukrainian Historical Journal*, 1, 46–59.

23. Stites, R. (1994). *Revoliutsyonnaja kul'tura i jejo mesto v istorijikul'turnykh revoliutytyj. Anatomija revoliutsii: 1917 god v Rossii: Massy, partii, vlast'*. – The Anatomy of the Revolution: Masses, Parties, Power. – Sankt-Peterburg, 372–382.

24. Verstiuk, V. (2012). *Revoliutsij navladai suspil'stvo: mekhanizmyvzajemovplyvu. Problemy vyvcheniaistoriji Ukrajins'koji Revoliutsiji 1917–1921 rr. – The issues of the history of the Ukrainian Revolution of 1917–1921*, 8, 5–43.

25. Vil'shans'ka, O. (2004). *Povsiakdennezhyttia naseleennia Ukrainy pidchas Pershoji svitivij ivijny. Ukrajins'kyistorychny zhurnal – The Ukrainian Historical Journal*, 4, 56–70.

26. Vorres, Y. (1996). *Memuary Velikoj Kniagini Olgi Aleksandrovny. 1960 / Per. S angl. V. Kuznetsova*. Retrieved from <http://www.rodon.org/vi/pvk.htm>

27. Zhuk, Y. (2013). *Voprositel'nyjeznaki v 'Tsarskom dele'*. – Sankt-Peterburg: BHV.

28. *25 Chapters of My Life: The Memoirs of Grand Duchess Olga Alexandrovna by Paul Kulikovsky, Karen Roth-Nicholls, and Sue Woolmans*. (2010). – East Kilbride: Librario Publishing Ltd / Electronicbook.